

ZVARA EDINA - A BIBLIA MAGYAR NYELVEN A XV–XVII. SZÁZADBAN

A MAGYAR NYELVŰ BIBLIA A KÉZIRATOSSÁG KORSZAKÁBAN

A Biblia magyar nyelvre fordításának története a XV. század első felében kezdődik.¹ Ujlaki Bálint és Pécsi Tamás, a prágai egyetemen is járt papok az evangéliumokat és az Ószövetség egyes részeit fordították. A Bécsi-kódexben² ez utóbbiakból maradtak meg részek, a Münchener-kódex őrzi (Németi György 1466-os másolatában) az evangéliumi részeket.³ Báthori László pálos szerzetes elveszett Biblia másolatáról(?), fordításáról(?) csak rendtársa, Gyöngyösi Gergely (1472–1545)⁴ tesz említést. Egy bizonyos Bertalan pap az Ujlaki-Pécsi-fordítástól⁵ eltérő evangélium-fordítást másolt 1508-ban, van, aki ezzel kapcsolatban utal Báthori elveszett szövegére (Döbrentei-kódex). Nem ismerjük a Jordánszky-kódex fordítóját sem,⁶ pedig ez a szöveg az 1520-as évektől kezdődően több más szövegelemében is felbukkan (Érdy-kódex, 1526;⁷ Érsekújvári-kódex, 1530⁸). Az első bibliafordító, aki megnevezi magát, egy erdélyi ferences szerzetes, Nyujtódi András. Fordítása, a Judit könyve, testvérének, Nyujtódi Judit klarissza apácának készült, és a Székelyudvarhelyi-kódex (1526)⁹ őrizte meg.

ERASMUS ÉS A REFORMÁCIÓ SZELLEMEBEN KELETKEZETT MAGYAR BIBLIAFORDÍTÁSOK ÉS -KIADÁSOK

Az irodalomtörténet mai konszenzusa szerint a XVI. században „A humanista-nacionalista irodalmi program próbaköve a bibliafordítás volt”¹⁰ – Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János, magyarországi erasmisták részben le is fordították a Bibliát. Számukra a magyar biblia eszköz volt a magyar irodalmi nyelv megteremtésére, és a tudós világnak is meg akarták mutatni, hogy a magyar nyelv is alkalmas a fordításra. A XVI. századi hitújító reformátorok, majd a XVII. század első felében meginduló katolikus reform és az ellenreformáció képviselői célnak tekintették a biblia fordítását azért, hogy a maguk konfesszionális igazát bizonyítani tudják.

¹ BOTTYAN János, *A magyar Biblia évszázadai*, Bp., 1982, 33–75; Kiss Margita, *A magyar Biblia hőskora*, Újvidék, 1999.

² *Bécsi kódex*, kiad. Mészöly Gedeon, Bp., 1916.

³ *A Münchener kódex 1466-ból*, kritikai szövegkiadás, kiad. Nyíri Antal, Bp., 1971 (Codices Hungarici, VII).

⁴ *Magyar bibliafordítások*, kiad. Nemeskürty István, Bp., 1990, 61–62.

⁵ *Döbrentei-kódex*, 1508, kiad. Abaffy Csilla, Szabo T. Csilla, Bp., 1995.

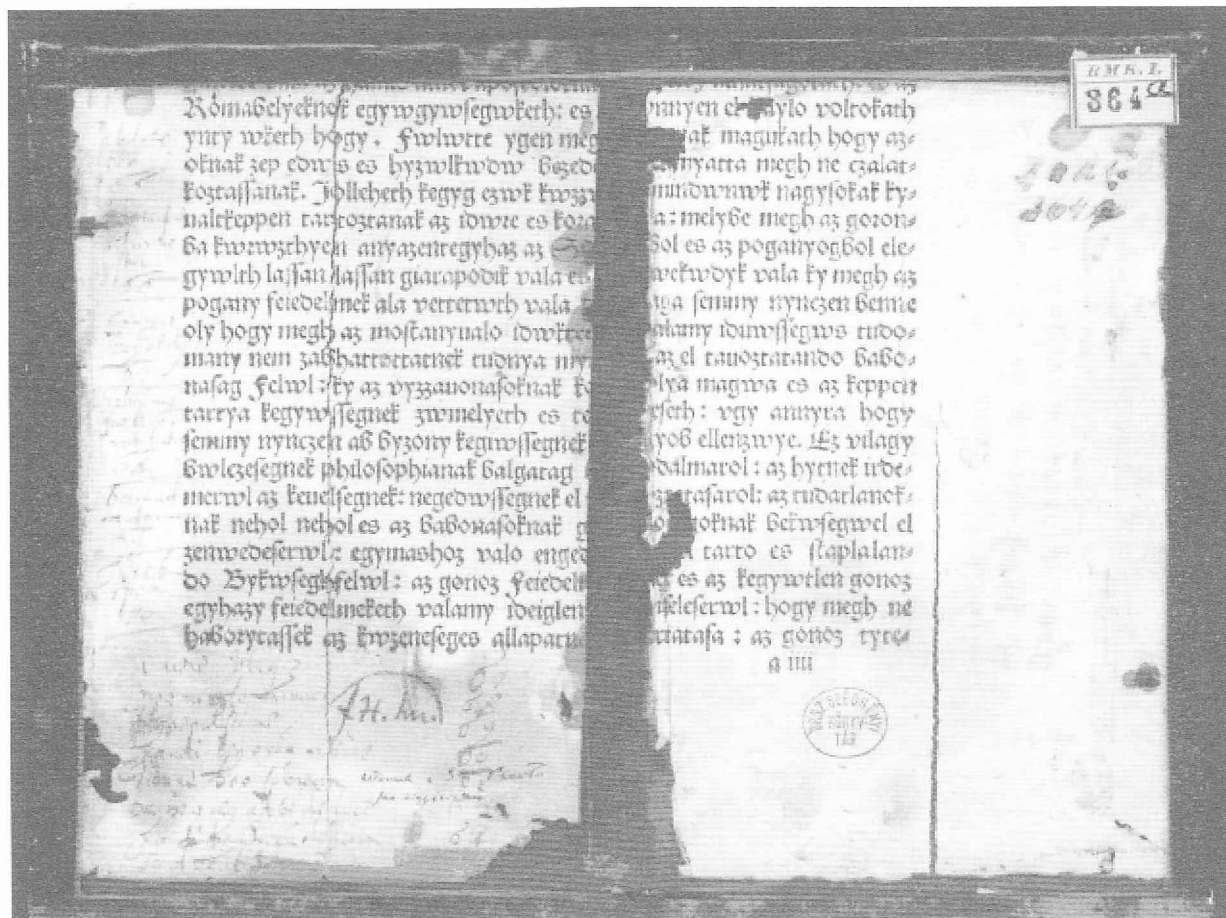
⁶ *A Jordánszky-kódex*, 1516–1519, kiad. Lazs Sándor, Bp., 1984.

⁷ *Érdy-kódex*, kiad. Volf György, Bp., 1876.

⁸ *Érsekújvári-kódex*, kiad. Volf György, Bp., 1888.

⁹ *Székelyudvarhelyi-kódex*, 1526, kiad. Abaffy Csilla, Madas Edit, Bp., 1993.

¹⁰ Ács Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 4. sz., 395.

KOMJÁTI BENEDEK, EPISTOLAE, PAULI LINGUA HUNGARICA DONATAE, KRACKÓ 1532. (RMK I 364A-RMNY 12)

„Magyarországon szinte minden tanultabb protestáns prédikátor kötelességének érezte”¹¹ a Szentírás magyar nyelvű fordítását. Ez a cél a fordítások előszavaiban is megfogalmazódik, amit általában részenként próbáltak megvalósítani, a teljes fordítás csak 1590-ben jött létre, mégpedig protestáns részről.

A folytonosság az erasmista és a protestáns bibliafordítók között jól érzékelhető, s az előszavakat egymás mellé téve a protestáns bibliafordítóknál is kivülágló az erasmisták által kitűzött cél, vagyis a „bibliaolvasás mindenkinek szóló programja”. A reformáció kezdeti szakaszában is a Biblia népszerűsítése volt az egyik fő feladat.¹²

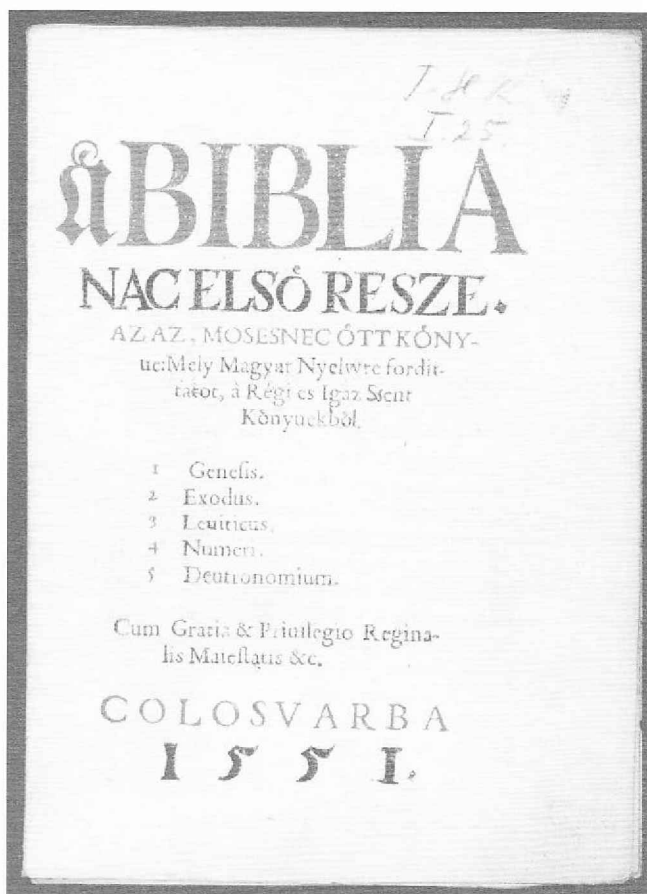
Protestáns részről Benczédi Székely István próbálkozott először, ő a zsoltárok prózai fordítását végezte el (Krakkó, 1548). Munkájára a tudományosság, a filológiai alaposág jellemző, ám ez az oka annak is, hogy fordításának stílusa nem igazán élvezhető. Székely Zsoltárkönyvének Gávai Lukácshoz írt ajánlásából kiderül, hogy a biblia teljes lefordítását tervezi: „... hát rövid napon mind az egész Bibliát Istennek segítségiből kibocsátom, de azon könyörögjünk az mennyei Istennek, hogy addiglan ez világi életbe tartson meg veletek egyetembe”.

¹¹ SZABÓ András, *A bibliafordítások száz éve*, in *A magyar nyelv és irodalom*, Bp., 1997. 222 (Pannon enciklopédia).

¹² PÉTER Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*, in *Uő, Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995, 31–55; Ua, *Századok*, 1985, 4. sz., 1006–1028.

Ez a szándéka azonban nem valósult meg, talán mert időközben értesült Heltai Gáspárék bibliafordítási terveiről, s a konkurencia miatt elállt tervétől.¹³ Erdélyben, Kolozsvárott, Heltai Gáspár vezetésével működött egy tudós kör, amely a magyar nyelvre fordított bibliát hat kötetben jelentette meg. A munkát már kezdetben is többen végezték, a fordítómunka szervezője maga Heltai Gáspár volt. A török hódoltság területén működő protestáns iskola és gyülekezet két lelkésze, Tövisi Mátyás és Eszéki Szigeti Imre is hozzá fordult a maguk által fordított részek kiadásáért. A fordítás első részének előljáró beszédében olvashatunk a legtöbbet a munka körülményeiről. „Níha hárman, s níha négyen is voltunk együtt e munkában: Heltai Gáspár kolozsvári fő lelkipásztor, Gyulai Estván magyar prédikátor, Ozorai Estván és Vízaknai Gergely skólamester.”

Részletes beszámolót kapunk arról, hogyan osztották fel a feladatot egymás között aszerint, hogy melyikük volt járatosabb az egyes tudományokban. Szükség van a magyar nyelvű bibliára, „mert nem igen sokan vadnak közettünk, magyarok között, kik csak annéra is tudjanak deákul, hogy a deák Bibliát csak betű szerint is értsék” – írja Heltai a Bibliának első részében (Kolozsvár, 1551). Vezetőink azonban nem fordítottak erre figyelmet, nekik kellett volna elvégeztetni ezt a feladatot, hiszen „sok jámbor kívánja, ha e Szent Bibliát magyar nyelven láthatnája és olvashatnája”. Most azonban Csáki Mihály költséget nem kímélve segítséget nyújtott a kolozsvári fordítóknak. A fordítások 1551–1552 és 1560–1565 között jelentek meg Kolozsváron. A teljes bibliafordításból az Ószövetség első, második, negyedik része, a harmadikból A Jézus Sirák könyve, A bölcs Salamon királynak könyvei és a Zsoltárok jelentek meg. A harmadik részből hiányoznak a Krónikák, Ezdrás, Nehémiás, Eszter, Jób és a Makkabeusok könyve. A Jézus Krisztusnak Újtestamentoma 1561–1562-ben jelent meg. Ugyancsak a teljes biblia magyar nyelvre fordítását szerette volna megvalósítani Melius Juhász Péter, azonban Heltaiékhoz hasonlóan neki sem sikerült. Két olyan munkájáról tudunk, amelyből ma is van példányunk. Szent Jób könyve 1565-ben Váradon, Az két Sámuel könyveinek és az két királi könyvek Debrecenben jelent meg ugyanabban az évben.

A BIBLIANAC ELSŐ RÉSZÉ, KOLOZSVÁR 1551
(RMK I 25-RMNY 90)

¹³ SZÉKELY István, *Zsoltárkönyv*, Krakó, 1548. A faksimile szövegét közzéteszi KÖSZEGHY Péter SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza tanulmányával, Bp., 1991, 21 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXVI).

Ez utóbbi előszavában írja, hogy „...a paralipomenonnak [Krónikák könyve] egy részét immár megfordítottam. Valami még hátra van, azokat is kész vagyok megfordítani, a Iosue, Iudicum, Esther könyveit, a Nehemiast.” Nagy valószínűséggel elkészült Ézsaiás könyve kommentárokkal és az Újszövetség fordítása, de ezekből ma már egyetlen példány sem ismert. Jób könyvének elején először az olvasókhoz szól, ebben a reformáció egyik alapcélkitűzéséről ír, „a bibliaolvasás mindenkinek szóló programjáról”: „Miként a prédikátorokat, azt kívánja Isten, hogy valaminemű nyelven a juhok vadnak, azon nyelven prédikáljanak az híveknek, és ne bolondoskodjanak az idegen értelem nélkül való szóval. Így a Bibliát is azt akarja, hogy mindenféle nyelven legyen, s mindenkinek értsék az ő akaratját.”

Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordítását (Debrecen, 1586) nem tudta befejezni, mert

munkája közben elhunyt. A fordítást lelkésztársa, Gönci György fejezte be, ő írta az előszót is, amelyben felvázolja a reformáció történetét, és megnevez több reformátort, „kik által Isten annakutána nyilvánbadon és bévebben ez mi országunknak minden szögeletiben hasznoson prédikáltatta és kijebb-kijebb árasztotta az új szent evangéliomának világosságát mind ez óráiglan”.

A magyar nyelvű bibliafordítók sorában Károlyi Gáspár gönci református lelkész a következő. Az ő nevéhez kötjük az első teljes magyar nyelvű biblia létrejöttét (Vizsoly, 1590). A dicsőség azonban nemcsak Károlyié, mert ő is társakkal dolgozott, akik személyét az irodalomtörténetnek és a nyomdászattörténetnek még nem sikerült azonosítania. A teljes biblia magyar nyelven való megjelenése a többi nemzethez képest késeinek mondható, hiszen mire kinyomtatják, már megjelent pl. a német, az olasz, a katalán, a cseh, a lengyel, az angol nyelvű Szentírás.¹⁴

A következő évszázad a protestánsok számára a magyar nyelvű, teljes bibliakiadások évszázada.¹⁵ Az előszavak tanúsága szerint a bibliakiadók legfontosabb szándéka az volt, hogy kijavítsák a sajtó- és egyéb hibákat, s a lehető legtökéletesebb, leghelyesebb szöveget adják az olvasók, a hívő emberek kezébe.

MELIUS PÉTER, A SZENT PÁL APOSTOL LEVELENEC MAGYARAZATYA, DEBRECEN, 1561. (RMK 11 47-RMNY 171)

¹⁴ A 15–16. században megjelent nemzeti nyelvű bibliák ismertetésére lásd Guy BEDOUELLE-Bernard ROUSSEL, *Le temps des Réformés et la Bible*, Paris, 1989, 459–461.

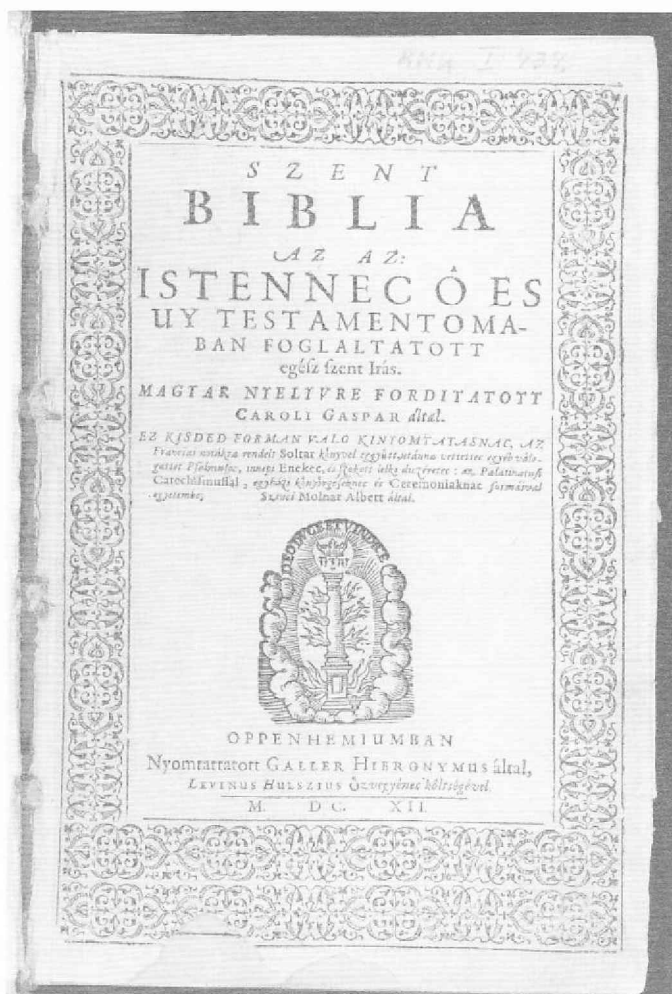
¹⁵ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Bp., 2006 (Historia Litteraria, 21.).

Másik oknak a Szentírás hiányát hozzák fel a kiadók. Minden esetben kevésnek bizonyultak a kiadott példányok, és hamar el is használódtak. A Vizsolyi Bibliából 700–800, Szenci Molnár Albert 1608-as kiadásából 1500, az 1612-esből pedig kb. 2000 példányt adtak ki.¹⁶

Szenci Molnár Albert 1608-ban, Hanauban, majd 1612-ben, Oppenheimben adta ki újra a Károlyi-féle bibliát kisebb helyesírási változtatásokkal. Ő is arra hivatkozik, hogy az 1590-ben kiadott Biblia elfogyott, és mind a sajtó-, mind a helyesírási hibákat ki kellett javítani. Az 1608-as kiadás negyedrért alakban jelent meg, az 1612-es viszont már nyolcadrét, „kisdéd” alakban; ez azt jelentette, hogy a hívő valóban kézbe vehette, magával vihetette az istentiszteletre. (A Vizsolyi Biblia két hatalmas kötetét elég nehezen lehetett használni.) Szenci Molnár 1608-as kiadásának előszavában emlegeti Károlyit, az „istenes vén ember”-t, s leírja személyes szerepét, gyermekkori nagy élményét a Vizsolyi Biblia kinyomtatásában.

A negyedik, teljes magyar nyelvű bibliakiadás 1645-ben jelent meg Amszterdamban. A kegyes olvasóhoz szóló intésből kiderül, hogy a bibliában formai változtatásokat hajtottak végre, amelyek közül a két legfontosabb, hogy egyrészt a szövegben bennmaradt hibákat kijavították; másrészt Károlyi és Szenci Molnár előljáró beszéde „egyéb egynéhány énekekkel együtt... kihagyattanak, hogy a könyvnek se temérdeksége, se pedig az ára annyival is ne nevedeknék”.

Az ötödik, teljes magyar nyelvű bibliakiadás Szenci Kertész Ábrahám nevéhez fűződik (Várad-Kolozsvár, 1660–1661). A nyomdász az olvasóhoz írt előszavában elmondja, hogy legfontosabb dolognak azt kell tekinteni, hogy „mentül tisztább és hibátlanb Biblia jőne szemünk eleibe és forgana kezünkbe”. Az apokrifusok kinyomtatása „kételenség”, mivel nem volt rá sem pénz, sem papiros, és „az országnak is villongásban lévén dolga, jobbnak ítéltett, hogy a kétség kívül való Szentírás szem eleiben bocsáttassék a közönséges haszonért, mintsem véka alatt tartassék a kétségben forgó apocryphus könyvekbéli historiákért és emberi

KÁROLYI GÁSPÁR, SZENT BIBLIA, OPPENHEIM
(RMK I 434-RMNY 1037)

¹⁶ KÁROLYI GÁSPÁR, *Szent Biblia*, Vizsoly, 1590, kisértanulmány SZABÓ András, *Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliája*, Bp., 1981. 9.

oktatásokért”. Felsorolja a biblia kiadásának procurátorait („nagy gróf Bethlen István, Rákóczi György, Rédei Ferenc, Barcsai Ákos fejedelmek, Gyulai Ferenc váradi kapitány és némely eklézsiák”). Ez a kiadás ismét folió méretben jött ki a sajtó alól a fő patrónus, id. Bethlen István kifejezett kérésére, hogy az idős emberek is el tudják olvasni.

1685-ben, Amszterdamban jelent meg az „e nyelvünkön már hatodízben nyomtatott Biblia” Misztótfalusi Kis Miklós gondozásában. Az újabb kiadást az indokolta, hogy az 1645. évi kiadásba „felette sok vétkek csúsztanak volt bé”. Elvégeztek kisebb technikai változtatásokat a jobb áttekinthetőség kedvéért. Magyar nyelvre fordították az addig latinul szereplő rövidítéseket, ugyanis nemcsak a tudós embereknek kell a bibliát olvasni, „hanem az együgyűeknek is, az asszonynepeknek, gyermekeknek sat. akik mit tudnak belé, mire valók effélék: Sup. Inf. Deut. Apoc. sat., avagy azoknak elméjeket efféléknek tanulatásokkal terhelni mi szükség?” Fontos formai változás, hogy ismét „kiseded formában” jelent meg. A legfontosabb újdonsága azonban tartalmi jellegű volt: a betűmetsző-nyomdász társai segítségével a kor helyesírási követelményeinek megfelelően kiigazította a szöveget. Ezáltal „kivívta” a XVII. századi erdélyi ortodox kálvinista vezetők haragját, akik szemében ez főben járó vétkeknek számított, hiszen szerintük a beavatkozással megváltozott a biblia értelme.

Misztótfalusi Kis külön kiadta a zsoltárokat is. Az előszóban találjuk az egyik legnemesebb és legszebben megfogalmazott programot: „amint én legalább feltételek mindenekre nézve szükségesnek lenni, és amire kérésemmel s tanácslásommal itt célozok, az olvasásnak tudása. Ha valaki többre nem mehet, bár csak a maga szülési nyelvén tudja olvasni az írásokat, csak ezzel is nagy sok jókra segítheti magát.”

KATOLIKUS MAGYAR BIBLIAFORDÍTÁSOK

A katolikus hívők számára is fontos korszak volt a XVII. század, hiszen az ellenreformáció egyik legfontosabb eredménye, a magyar nyelvű Szentírás 1626-ban jelent meg Bécsben. Egy jezsuita páter, Káldi György végezte el a fordítást. Káldi Bibliája nemcsak felekezeti tételt el az előzőektől. Ő nem előszót vagy ajánlást írt fordításához, hanem egy értekezést, Oktató intést. Teológiai, egyháztörténeti, dogmatikai kérdéseken túl megpróbálja bebizonyítani, hogy a katolikus egyház nem tiltotta meg, hogy a Szentírás nemzeti nyelvre legyen fordítva, de egyébként „nem mindig hasznos a Biblia saját nyelven való olvasása”, hiszen a tudatlanság, tanulatlanság tévútra vezetheti a hívőt.

Elemzi Károlyi bibliafordítását és Molnár Albert bibliakiadásait, rámutat azok fogyatkozásaira, s azt veti szemükre, hogy új bibliát „koholtak”. Szerinte Károlyi méltatlanul vádolja a katolikusokat a deák bibliáért, azaz kiáll a Vulgata tekintélye és hitelessége mellett – a tridentini zsinaton elfogadott hittételeknek megfelelően. Nem igaz, mondja, hogy a „régiből sokat adtak, és hogy abban sok toldalék legyen”, továbbá az sem igaz, hogy a Vulgatában „elváltoztatott az igaz bötű”, hogy azt „a pápai tudományokhoz szabták”. Káldi elképesztő mennyiségű szerzőt idéz állításai igazolására, főként az egyházatyákat, továbbá a XVI-XVII. század egyik legnagyobb befolyással bíró jezsuitáját, Roberto Bellarminót. Többször idézi

Pázmány Péter „esztergami érsek” fő művét, a Kalauzt, melynek harmadik könyvét¹⁷ elolvasva meglepő hasonlóságokat, megegyezéseket fedezhetünk fel, főként annak gondolatmenetét tekintve.

A Káldi-Biblia megjelenését Bethlen Gábor és Pázmány Péter egyaránt támogatta, anyagilag is. Ismert dolog, hogy a magyar kultúra ügyét mindketten szívükön viselték, de míg Pázmány támogatása érthető, addig a református fejedelemé magyarázatra szorul. Anyagi segítsége (száz arany) két okkal magyarázható: egyrészt Bethlen toleráns és rugalmas valláspolitikát folytatott, másrészt pedig politikai tényezők motiválták. „Soha nem az ideológiai ellenfél megsemmisítése, hanem sokkal inkább megnyerése volt a célja.”¹⁸

Összehasonlítva a Káldi-féle bibliát a Károlyi-éval – azaz a katolikus és a református teljes magyar nyelvű fordításokat –, azt mondhatjuk, hogy az utóbbinak volt nagyobb hatása a magyar nyelvű irodalomra, ez élt és él máig is intenzívebben és hatékonyabban a magyar irodalomban. Szabó Andrásnak adhatunk tehát igazat, amikor azt írja, hogy „Káldi György szövege világos, jól érthető és magyaros, Bibliájának hatása azonban mégsem mérhető a Károlyiéhoz, mert a katolikus egyház teológiai álláspontja sokáig nem kedvezett az anyanyelvű Szentírás gyakori és nagy példányszámú kiadásának.”¹⁹ A katolikus egyház csak a XVIII. században, 1754-ben engedélyezte a biblia anyanyelvű kiadását! Annak ellenére, hogy a tridenti zsinat határozottan tiltotta a Szentírás nemzeti nyelvre való fordítását,²⁰ Magyarországon a XVII. század elején mégis megjelent egy katolikus szellemben fordított Szentírás – és nem kisebb egyházi vezető, mint Pázmány ösztönzésére. Ez azzal magyarázható, hogy Magyarországon a XVI. században a lakosság nagy többsége protestáns vallású volt.

¹⁷ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Isteni igazságra vezérlő Kalauz*, Nagyszombat, 1623, III. könyv, Tizenkettődik része, Tizenegyedik bizonyosága az új tudományok hamisságának: Mert a Szentírást rútúl megmarcangolják, 319–384. fol. Erre a témára lásd P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 5–6. sz., 660–668.

¹⁸ BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia*, Századok, 1981, 4. sz., 743.

¹⁹ SZABÓ András, i. m., 223.

²⁰ *Index librorum prohibitorum: cum regulis confectis per Patres a Tridentina Synodo delectos auctoritate Sanct. D. N. Pii IV Pontif. Max. comprobatus*, 1564. 4. szabály: nemzeti nyelven csak azok olvashatják a Bibliát, akik erre engedélyt kaptak a püspöktől vagy az inkvizitortól; ilyen engedélyt azonban csak a „tudós és jámbor” emberek kaphattak, tehát olyanok, akik felül az engedélyt kiadó klerikusok meg lehetnek győződve, hogy „semmi kárunk nem lesz ennek olvasásából, hanem hitük és jámborságuk növekedésére szolgál majd”. A Rómában hozott előírások egyre szigorúbbak lettek. 1593-ban VIII. Kelemen pápa visszavonta a megyéspüspököknek azt a jogát, hogy „felhatalmazást adjanak a népnyelvű Bibliáknak vagy a Szentírás más részeinek, akár az Ó-, akár az Újtestamentumnak olvasására és birtoklására, bármilyen nyelven adták legyen is ki azokat”: JULIA, Dominique, *Az olvasás és az ellenreformáció. A Biblia olvasása*, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. CAVALLIO, Guglielmo–CHARTIER, Roger, Bp., 2000, 272–280; *Az Indexek modern kori kiadására lásd: Index de Rome 1557, 1559, 1564. Les premiers index romains et l'index du Concile de Trente*, ed. par J. M. DE BUJANDA, Genève, 1990 (Index des Livres interdits VIII.); *Index de Rome 1590, 1593, 1596; Avec étude des index de Parme 1580 et Munich 1582*, ed. par J. M. DE BUJANDA, Ugo ROZZO etc., 1994 (Index des Livres interdits IX.).

A FORDÍTÁSOK SORÁN HASZNÁLT FORRÁSOK, SEGÉDKÖNYVEK

A magyarországi erasmisták bibliafordításainak forrásain végigtekintve a legfontosabbnak mindenképpen Erasmus bibliakiadása tekinthető, az ő szellemében nyúltak a biblia szövegéhez, valamint, s ez természetesnek tekinthető, a Vulgatát is felhasználták – különböző mértékben. Dán, Róbert megállapítja, hogy Luther német nyelvű bibliája főként a germán nyelvek anyanyelvi bibliáira volt nagy hatással, ott könnyű volt azt adaptálni. A magyar fordítók azonban nem ezt a gyakorlatot követték, ők Luther bibliája és a héber eredeti mellett a kommentárokkal gazdagon ellátott protestáns szellemű latin fordításokat is használták. Ezen alapos filológiai munkával készült és nagy tekintélyre szert tett munkákra (Sebastian Münster, Sanctes Pagninus, Franciscus Vatablus) való hivatkozás a humanista filológiai hagyomány továbbélését is jelentette. A rájuk való hivatkozás egyfajta biztosságot, védelmet is nyújtott a felekezetek között zajló viták során. Magyar bibliafordítóink segédeszköz nélkül nem fogtak hozzá a héber szövegek lefordításához, azt csak ellenőrzésként tartották szem előtt. Tulajdonképpen a héber textust híven követő latin munkák voltak közvetlen forrásaik.²¹

Komjáti Benedek a patrónushoz, Frangepán Katalinhoz írt ajánlásában emleget egy kéziratos Szent Pál-fordítást, „... mely magyarozatot mikoron én láttam volna, énnekem nem tetővék, hogy jól magyarózták volna, kinek nemcsak az értelme, de még az olvasása is nehéznek tetszik vala.” Frangepán Katalin azon kérése, hogy fordítsa le Szent Pál leveleit, hízelt felkérés volt számára. Természetesen kezdetben szabadkozott, a „szinte kötelező formulát” alkalmazza, mikor kicsiny és elégtelen voltára utal, de felelős és öntudatos humanistához illően elvállalta e nemes feladatot. Mindehhez a bécsi egyetemen elsajátított tanulmányai nyújtottak ha nem is alapos, de elégséges háttér.²² Igaz, hogy Komjáti név szerint nem említi Erasmust, de filológiailag igazolt, hogy az erasmusi bibliakiadást használta, s „...az egyes levelek elé írt argumentumokat is átveszi, de ezek szövegében a filologizáló, tudós részleteket leszűkíti, »rövideden« magyarítja. Nem szolgál, gondolkodás nélkül fordít.”²³ Komjáti nemcsak egyszerűen fordított, hanem magyarózott, értelmezett is.

Pesti Gábor Erasmus – „nagy tehetségű, még nagyobb műveltségű és legkiválóbb ítélőképességű ember”-nek²⁴ nevezett – szövegkiadásán kívül felhasználta a Münchener- és a Jordánszky-kódexnek a Vulgata alapján létrejött magyar fordításait. Pesti mondható a legtudatosabbnak a magyarországi erasmisták közül, s latin nyelvű előszavában Erasmust idézve szól és érvel a nemzeti nyelvű bibliafordítások hasznáról: „Ó bárcsak minden nyelvre átültetnék ezt – mondja –, hogy ne csak a skótok és ibérek, hanem a törökök és szaracénok is olvashatnák és megismerhetnék. Hiszen ebből énekel valamit a szántóvető az eke szarvánál, ebből dúdol a szövőszékénél a takács, ilyesféle történetekkel enyhíti az utazó unalmát, és

²¹ DÁN Róbert, *A Biblia Hebraica és a magyar bibliafordítások*, in Uő, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973, 61 (Humanizmus és reformáció, 2); SZABÓ András, *A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai, a humanista latin bibliakiadások*, *Theológiai Szemle*, 1991, 1. sz., 45.

²² GERÉZDI Rabán, *Az erasmista Komjáti Benedek*, in Uő, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., 1968, 335–336.

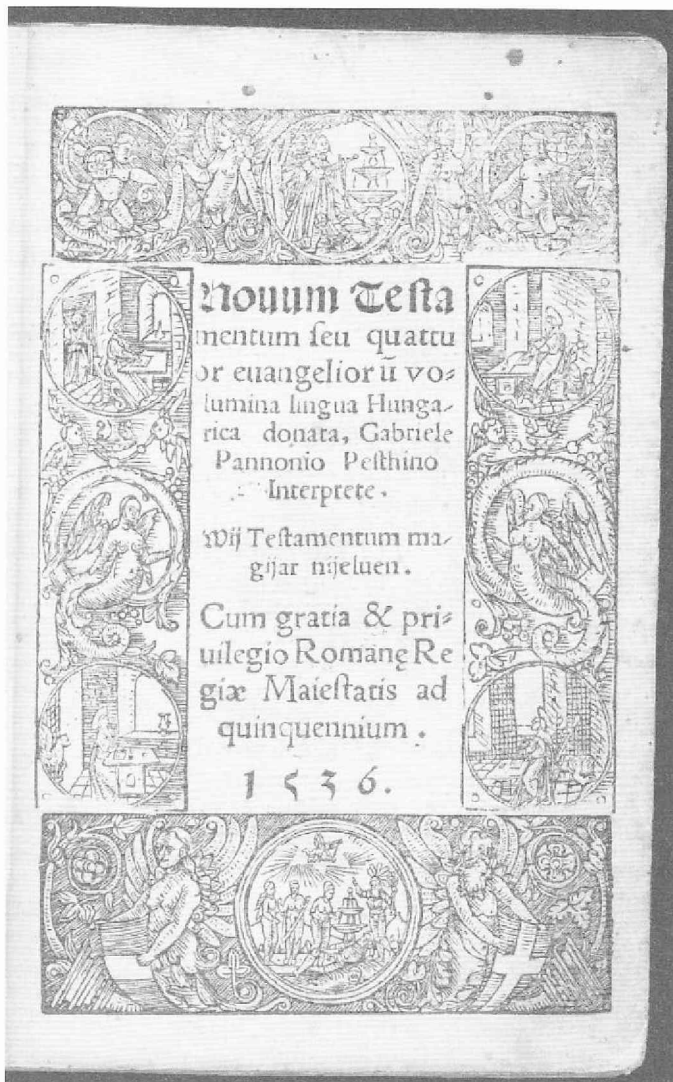
²³ Uő., 338.

²⁴ Lázár István Dávid fordítása latin nyelvből.

ezen alapul a keresztények minden beszélgetése, hiszen nagyjából olyanok vagyunk, mint a mindennapi beszélgetéseink.”²⁵

Míg a filológiai felkészültséget a szakírók általában Komjáti és Sylvester fordításaikor emelik ki, addig Pesti legnagyobb erényének tömörségét, művésziességét tartják.

Sylvester János a latin és a korábbi magyar fordítások figyelembevételével szintén leginkább Erasmus kiadása alapján dolgozott. Ő sem tekintette a Vulgátát „...az egyedül való helyes, szent szövegnek”.²⁶ Monográfusa, Balázs János kimutatta, és a fordító egyik legnagyobb erényének tartja, hogy ő volt az első, aki a görög szövegekből indult ki, s azt felhasználva fordított. Jelentős mértékben igénybe vette a latin nyelvű fordítási segédleteket, Valla és Erasmus fordításait, a bibliára vonatkozó megjegyzéseit, és ismerte Luther Márton német Újtestamentum-fordítását is.²⁷ Mindez azt mondatja ki Balázssal, hogy „...az evangéliumok és a többi újtestamentumi rész fordításában Sylvester hazai földön egészen új utat nyitott meg”.²⁸ A krakkói és a wittenbergi egyetemen tett szert igen magas fokú, alapos filológiai felkészültségére.

PESTI GÁBOR, NOUUM TESTAMENTUM, BÉCS 1536.
(RMK I 6-RMNY 16)

Benczédi Székely István Zsoltároskönyvének forrásait Dán Róbert kutatta fel.²⁹ A kötet első részének, a zsoltárok szövegének forrásáról magától a fordítótól értesülünk: „...kiváltképpen és mindennek föltte követtem az zsidó nyelvet, mellyen azaz zsoltár az zsidó Dávidtól megíratott...”.

²⁵ Lázár István Dávid fordítása latin nyelvből.

²⁶ SYLVESTER János, *Új Testamentum*, Újsziget, 1541, a kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla, Bp., 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, I.).

²⁷ BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 258.

²⁸ Uo., 250.

²⁹ DÁN Róbert, *Benczédi Székely István Zsoltároskönyvének forrásaihoz*, Filológiai Közöny, 1967, 151–155; DÁN Róbert, *Székely István héber forrásai*, in Uő, *Humanizmus, reformáció, i. m.*, 1973, 47–60.

Benczédi forrásait elemezve többek között Bod Péter³⁰ és Harsányi István³¹ is erre a mondatra támaszkodnak. Gerézdi Rabán³² ugyanakkor mindezt cáfolja. Szerinte a Zsoltároskönyv latin nyelvű forrásai döntő többségben vannak a héberhez képest. Alig hihető, írja, hogy közvetlenül a héber eredetiből fordított volna, hiszen héberből vagy görögből latinra volt szokás fordítani, nem pedig anyanyelvre. Közvetve, latin fordításon keresztül követte a héber szöveget, mely több helyen is eltért a Vulgatától.³³ Dán Róbert azonban kimutatta, hogy ez utóbbi megállapítás a Zsoltároskönyv második, magyarázatos részét tekintve nem igaz.

Míg az első részben a héber eredeti mellett latin és középkori magyar fordításokat használt, addig a második részből bizonyítható héber nyelvismerete, melyet krakkói egyetemi éve alatt sajátított el. Ez utóbbinál a legtekintélyesebb középkori rabbik magyarázatait használta. Székely István tudott Szegedi Lajos azon zsoltárfordításáról, amelyet Sylvester János igen erősen megkritizált, és megakadályozta annak kinyomtatását. Valószínű, hogy tudott Heltaiék kolozsvári munkálatairól is. „Ebben a milióban nem tehetne volna kockára tudományos hitelét alaptalan dicsekvéssel, vagy könnyen kimutatható egyszerű plágiummal.”³⁴

Heltai Gáspárék azért dolgoztak többen a biblia magyar nyelvre fordításán, mert munkájukhoz több segédkönyvet használtak, s azokat képzettségüknek megfelelően osztották el egymás között. Használták a közdeák bibliát, amely több helyen eltért az igaz értelemről. „Az igazb és az írás szerint értelmet” tartották szem előtt, s bár a zsidó biblia volt számukra a zsinórmérték, azért „az igaz értelemben a magyar nyelvnek járását” követték. Arra törekedtek, hogy „minden ígít a magyarba is tulajdon és szinte azon dolog jedző ígível” fordítsanak le. Ismerték az eredeti bibliai szövegeket, ennek mélysége azonban nem derül ki a szövegeket követő elszórt magyarázatokból. Valószínű, hogy a szótárhasználatig eljutottak. Heltai a posztbiblikus kommentárirodalmat is forgatta

SYLVESTER JÁNOS, VY TESTAMENTVM MAGYAR NYELVEN, SÁRVÁR 1541. (RMK 198-RMNY 335)

³⁰ BOD PÉTER, *A Szent Bibliának historiája. Mellyben az Istennek Ó és Új Testámentomi Szent Beszédének megírataása, annak mindezeideig csudálatos megtartatása; különböző nyelvekre való fordítatása és azokon való kinyomtatatása rövideden előadatik*, Szebenben, 1748, 129–165.

³¹ HARSÁNYI ISTVÁN, *A magyar Biblia*, Bp., 1927, 26.

³² SZÉKELY ISTVÁN, *Krónika ez világnak jeles dolgaivól*, Krakkó, 1559, kísérő tanulmány GERÉZDI Rabán, Bp., 1957, 21 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 26); ua. GERÉZDI Rabán, *Az első magyar világhkrónika 1559*, in Uő, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., 1968, 392.

³³ Uo. 392.

³⁴ DÁN, 1967, 155.

valamilyen közvetítő latin vagy német forrás alapján.³⁵ Borbély István szerint a fordításokban Luther német bibliáján kívül Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János szövegének hatása is felfedezhető.³⁶ Heltai Gáspár a német és a latin, Gyulai István a görög, Vízaknai Gergely pedig a héber szövegeket használta.³⁷

Melius Juhász Péter szerint magyar nyelvre azért is kell lefordítani a bibliát, mert „noha deákul valami kicsint tudunk, de sokan nem értjük az Bibliát, akit olvasunk”. A héber nyelvben és irodalomban való kiváló jártasság alapjait Tolnán, Szegedi Kis István keze alatt szerezte meg, majd wittenbergi egyetemi tanulmányai alatt mélyítette el. Bibliafordításai bevezetőjében ő is megnevezi forrásait: eredeti héber források, Franciscus Vatablus, Sebastian Münster, valamint Jean Calvin és munkatársainak Genfben 1535-ben megjelent fordítása. Vatablus és Münster verzióit tekintve héber vagy rabbinikus forrásértéke csak az utóbbinak van. A Melius-féle bibliafordításokban kimutatható rabbinikus magyarázottörökékek Sebastian Münster bibliakiadásából kerültek Meliushoz.³⁸ Melius többet adott, mint forrásai, ugyanis kiegészítései nem találhatók meg sem Vatablusnál, sem a genfiek fordításában. „Nyilvánvaló, hogy egyéni ismereteit közli s nem csak kompilál.”³⁹

Károlyi Gáspár elődeihez hasonlóan szintén megnevezi a fordításkor használt forrásokat. A tridenti zsinaton a „rómaiak”, a katolikusok ismét azt a nézetet fogadták el, hogy a bibliát nem szabad nemzeti nyelvre fordítani, nem olvashatja akárki. Az „együgyű” emberek vezetésre, tájékoztatásra szorulnak, hiszen teológiailag képzetlenek. A pápisták azonban nem elégedtek meg annyival, hogy a „községet” eltiltották a bibliának olvasásától, „hanem amaz régi Bibliához akarnak minket szorítani, melyet vulgata editiónak neveznek”, bosszankodik Károlyi. Köztudott: a Vulgatában „sokat nem jól és alkotmatlanul fordítottak, sokat elváltoztattak”, s ugyan ki tilthatja meg azt, hogy a „kútfőből ne igyunk”, ezért fordításához nem a Vulgatát, hanem a már említett Vatablust, Münstert, Sanctes Pagninust, valamint Franciscus Junius és Immanuel Tremellius közös bibliafordítását használta.⁴⁰ Megnevezi forrásait, de vitatható – amint erről már Dán Róbert is írt –, hogy az eredeti héber szövegeket vajon hogyan és milyen mértékben használta ő és használták társai.⁴¹

Káldi György nem vonultat fel elismert, a legjobb fordítások közé tartozó forrásokat. Számára, katolikus felekezetű lévén, egyetlen tekintély létezett (tridenti zsinat!), ez pedig a Vulgata volt. (Ezért mondható Káldi nyelvezete egyenletesebbnek Károlyi fordításához képest.⁴²) Bibliafordítása kapcsán felmerült a „revízió vagy újrafordítás” kérdése.⁴³ Miután Káldi elkészült a fordítással, P. Argenti, az osztrák

³⁵ DÁN RÓBERT, *A Biblia Hebraica és a magyar bibliafordítások*, in DÁN, *Humanizmus, reformáció, i. m.*, 1973, 65.

³⁶ BORBÉLY István, *A Heltai-féle Biblia*, Magyar Nyelvőr, 1910, 208–213.

³⁷ BORBÉLY István, *Heltai Gáspár*, Bp., 1907, 14–20.

³⁸ DÁN RÓBERT, *Méliusz héber tanulmányai és forrása*. Filológiai Közöny, 1970. 165.

³⁹ DÁN RÓBERT, *Méliusz „hebraizans”*, in DÁN, *Humanizmus, reformáció, i. m.*, 1973, 79.

⁴⁰ Károlyi forrásait jelentős részben Czeglé Imre azonosította: CZEGLÉ IMRE, *A magyar bibliafordítás útja Károlyi Gáspárig*. In: *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Bp., 1973 (Studia et acta ecclesiastica III.) 503–515., a teljes forráskört azonosította: *Humanistes du Bassin des Carpates, I.* par ISTVÁN MONOK, EDINA ZVARA. Turnhout, 2007 (Europa Humanistica) 230–251., még nem hivatkozva Imre Mihály könyvére: IMRE MIHÁLY, *A Vizsolyi Biblia egyik forrása: Petrus Martyr*. Debrecen, 2006.

⁴¹ SZABÓ 1981. 10.

⁴² SZABÓ, *i. m.*, 1991, 46.

⁴³ LUKÁCS László, *Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez*, Katolikus Szemle, 1955, 3. sz., 12–13.

provincia vezetője, három magyar páteret jelölt ki a fordítás ellenőrzésére. Aquaviva generális több levelében szólt a magyar nyelvű Szentírásról, s több esetben a versio szót használja. Lukács László szerint felvetődik a kérdés, hogyha a fordítást ellenőrzők nemcsak pusztán revizorok voltak, hanem társfordítók, fenn áll-e az állítás, hogy Káldi György egyedül fordította le a Szentírást magyar nyelvre. A megoldás valószínűleg a következő lehet: Káldi csak a Vulgatát fordította le, a revizorok pedig azt a feladatot kapták, hogy ne csak a Vulgatával, hanem a görög és a héber eredetivel is vessék egybe. Végeredményben azt lehet mondani, hogy „Káldi elsősorban magyar nyelvi géniuszát örökítette meg fordításában, a munkatársak pedig annak tudományos értékét növelték lényeges mértékben.”⁴⁴

A régebbi szakirodalom szerint⁴⁵ Káldi felhasználta Szántó Arator István elveszett bibliafordítását. Káldi saját bevallása szerint nem tudott jezsuita társának készülő munkájáról: „Én azt nem tudván, hanem látván, hogy a keresztyének a Szentírásnak, avagy Bibliának méltóságos nevét kedvelvén, válogatás nélkül olvasnák a tévelygő újjítóknak hamisan fordított Bibliáját; és általlátván, hogy abból az orvosság helyett mérget, az üdvösség helyett kárhózatot találhatnának...” Káldi munkája közben nemcsak hogy nem használta Szántó Arator munkáját, hanem 1607-ben, amikor Szántó még csak elkezdte fordítását, akkor ő már kész volt a sajátjával.⁴⁶ A két jezsuita munkájának következetes emlegetése azzal magyarázható, hogy a Káldi bibliájának sok éves ellenőrzése alatt felhasználták Szántó ma már nem ismeretes kéziratát.⁴⁷

⁴⁴ Uo., 14.

⁴⁵ BALLAGI Mór, *Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül*, Nyelvtudományi Közlemények, 1864, 38–72, 161–189; RÉVAI Sándor, *Káldi György életrajza, bibliafordítása és oktató intése*, Pécs, 1900, 46; ROSTY Kálmán, *Pótló adatok a magyarhoni jézus-társaság könyvészetéhez 1711-ig*, Magyar Könyvszemle, 1881, 230.

⁴⁶ LUKÁCS, i. m., 1955, 10. Hasonló véleményen vannak a következő szerzők is: BAKÓ Dorottya, *Káldi György élete és művei*, Magyar Könyvszemle, 1987, 78–80; HOLL Béla, *Ki fordította a Káldi-bibliát?*, Vigilia, 1955, 558–560; MOLNÁR Antal, *A horvát és a magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció*, Magyar Könyvszemle, 2002, 24–27; LÁZÁR István Dávid, *Szándék és valóság (Szántó Arator István műveinek sorsa)*, in *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 128, 131–132.

⁴⁷ MOLNÁR 2002, 24–27;

TOVÁBBI, A TANULMÁNYBAN NEM EMLÍTETT IRODALOM

- BORSA Gedeon, *A magyar Biblia és a hazai könyvnyomtatás a 16–17. században*, Theologiai Szemle, 1990, 3. sz., 160–162.
- BOTTYÁN János, *A magyar Biblia évszázadai*, Bp., 1982, 33–75.
- DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973 (Humanizmus és reformáció, 2). – *A héber stúdiumok háttere Magyarországon*, 25–36; *Sylvester és a „lingua primigenia”*, 37–46.
- DÁN Róbert, *Méliusz héber tanulmányai és forrása*, Filológiai Közlöny, 1970, 165–171.
- Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, szerk. BARCZA József, Bp., 1990; BENDA Kálmán, *A Vizsolyi Biblia és kora*, 9–17; SZABÓ András, *Károlyi Gáspár életútja a Vizsolyi Bibliáig*, 18–31; TAKÁCS Béla, *A Vizsolyi Biblia nyomdája*, 32–48; DIENES Erzsébet, *A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről*, 51–69; MÁRKUS Mihály, *A XVI. századi nyomtatott magyar bibliafordítások és a Vizsolyi Biblia*, 70–114; CZEGLÉDY Sándor, *A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben*, 137–153; HELTAI János, *A protestáns magyar Biblia a XVII. század eleji könyvtári kultúránkban*, 171–183; SZATHMÁRI István, *A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása*, 184–202.
- Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, a bev. tan. és a magyarázó jegyzetek JAKÓ Zsigmond munkája, Bukarest, 1974.
- GERŐ János, *A katolikus magyar bibliafordítások története*, Bp., 1901.
- HOLL Béla, *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1956, 52–58.
- HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1953.
- KANYARÓ Ferenc, *Melius ismeretlen és elveszett művei*, Magyar Könyvszemle, 1906, 289–320.
- KISS Margita, *A magyar Biblia hőskora*, Újvidék, 1999.
- KONCZ Attila, *Hitoitató tudomány vagy tudományos hitoita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 5–6. sz., 669–694.
- KLANICZAY Tibor, *A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében*, in *Uő, Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 296–310.
- KOMJÁTI Benedek, *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Az Szent Pál levelei magyar nyelven*. Krakkó, 1533, kiad., bev. tan. SZILÁDY Áron, Bp., 1883, 475–491.

- LUKÁCS László, *Káldi György, a bibliafordító*, Katolikus Szemle, 1955, 129–133.
- Magyar Biblia-fordítások: Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig*, vál., szöveggond. és jegyz. NEMESKÜRTY István, Bp., 1990.
- MÁRKUS Mihály, *XVI. századi protestáns bibliafordítások*, Theologiai Szemle, 1997, 4. sz., 228–232.
- MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Bp., 2000.
- NAGY Barna, *Méliusz Péter művei: Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra*, in *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, írta BUCSAY Mihály, ESZE Tamás, KATHONA Géza et al., Bp., 1967, 191–301 (Studia et acta ecclesiastica, II.).
- PÉTER Katalin, *Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről*, in *Uő, Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp., 1995, 56–65.
- RÁCZ Kálmán, *A Károlyi Gáspár és Káldi György Bibliafordításai és a Károlyi-Biblia védelme*, Sárospatak, 1892.
- SZABÓ András, *Károlyi Gáspár (1530 k.–1591)*, Bp., 1984 (Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez).
- SZABÓ András, *Tévedések és tévutak a Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*, Bp., 1981, 233–241.
- Szenci Molnár Albert költői művei*, sajtó alá rend. STOLL Béla, Bp., 1971, 402–424 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század; 6).
- Szenci Molnár Albert válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, a bevezetést írta TOLNAI Gábor, Bp., 1976, 7–39.
- SZENCI MOLNÁR Albert, *Napló és más írások*, vál. és bev. tan. BENKŐ Samu, Bukarest, 1984, 5–71.
- Szent Biblia. Magyar nyelvre fordította Károlyi Gáspár 1590. Igazgatta és megjobbította Szenci Molnár Albert 1608, Hasonmás formában megjelent ÖTVÖS László gondozásában*, Debrecen, 1998
- SZITTYAY Dénes, *Szántó (Arator) István SJ élete és munkássága*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1994, 3–4. sz., 18–20.

- TARNÓC Márton, *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541)*, Bp., 1994, 119–128.
- TIMÁR Kálmán, *Szántó (Arator) István irodalmi tervei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1930, 34–42.
- TRÓCSÁNYI Zoltán, *Heltai Gáspár Új Testamentom fordításáról*, Magyar Könyvszemle, 1917, 201–210.
- VARIJAS Béla, *Heltai Gáspár, az író és könyvkiadó. A kiadói programváltás útján*, in Uő, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 220–226.
- P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert bibliakiadásának háttere*, in *A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Magyar Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, 1998, II. köt., 723–730.*
- VISKOLCZ Noémi, *„Vagyon egy kis Varos Moguntian innen” Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI(2005), 62–98.
- ZOVÁNYI Jenő, *Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből*, Sárospatak, 1887. – *Melius Péter, mint exegéta*, 3–37; *„A Jézus Sirah könyve magyar nyelven” (Kolozsvár, 1551)*, 56–62.
- ZVARA Edina, *„Az keresztyén olvasóknak”. Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Bp., 2003 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 14).

A XVI–XVII. SZÁZADI MAGYAR BIBLIA-KIADÁSOK HASONMÁSAI

- [Komjáthy Benedek] *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae. Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen*, Krakkó, 1533, Kiad. és utószó: Szilády Áron, Bp., MTA, 1883
- [Pesti Gábor] *Novum Testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pesthino interprete*, Bécs, 1536, Melléklet: Hubert Ildikó, faksimile szöveg: Kőszeghy Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2002, (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 34.)
- [Sylvester János] *Új testamentum*. Újsziget, 1541, A kísérő tanulm. és a szöveget gond. Varjas Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 1.)
- [Székely István] *Soltar könü Szekel' Estvautul magyar nielre fordítatott es nehez heliecnec rouideden valo magyarazatia Psalmosonkent...* Krakkó, 1548, Közzéteszi: Kőszeghy Péter; a mell. Szentmártoni Szabó Géza tanulmánya, Bp., Argumentum, 1991, (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 26.)
- [Sylvester János] *Vi Testamentom maguar nieluen: meli, az Görög, es Deak nieluböl reghen Silvester Ianos által fordittatot. Mast masodczor meg igazittatot, es vjonnan ki niomtattatot ... Beczben Stainhofer Gaspar által, 1574*, A hasonmás kiadást gondozta Kelemen Eörs, Bp., 2003, Pytheas Kiadó
- [Károlyi Gáspár] *Szent Biblia az az Istenec O és Wy Testamentomanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyuei. Magyar nyelvre fordittatott egészen és wyonnan, az Istenec Magyar országban való Anya szent Egyházának epülésére, Ford. Cároli Gáspár. 1-2. kötet*, Vizsoly, 1590, Bp., Helikon Kiadó, 1981.
- [Károlyi Gáspár] *Szent Biblia az az Istenec O és Wy Testamentumanac prophétac és apostoloc által meg iratott szent könyuei*, Ford. Károlyi Gáspár. Vizsoly, 1590, Szabó András és Szántó Tibor tanulmányával, Bp., Helikon Kiadó, 1990.
- [Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert] *Szent Biblia, az az Istenec Ó es Uy Testamentomanac prophetac es apastaloc által megiratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítatott egészen, az Istenec Magyarorszagban valo anya szent egyházának epülésére. Caroli Caspar előljarobeszédével. Ez masodic kinyomtatast igazgatta, néhol megis jobbitotta Szenci Molnar Albert ...* (Hanau, 1608, Johannes Halbey), Hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában, Debrecen, 1998, (Nemzetközi theológiai könyv ; 35.)
- [Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert] *Szent Biblia, azaz Istenec Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár, Igazgatta, megjobbitotta és kiseded formában kiadta Szenci Molnár Albert, 1612*, Hasonmás formában megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában 2002-ben ... Debrecen, 2002, (Nemzetközi Theológiai Könyv, 53.)

- [Káldi György] *Szent Biblia. Az egész keresztyensegben bevött régi deák bötűből nagyarra fordította ... Káldi György pap. Nyomtatta Bechben ... Formika Máté, 1626, A hasonmás kiadást gondozta: Deák József, Deák Judit, Bp., 2002, Faximilex Kiadó*
- [Károlyi Gáspár, Szenci Kertész Ábrahám] *Szent Biblia, az az Istennek Ó és Újtestamentomában foglaltatott egész Szent Irás. Magyar nyelvre fordítatott Caroli Gaspar által. Várad - Kolozsvár 1660-1661, A melléklet Petróczi Éva és Szabó András tanulmánya, Bp., Balassi Kiadó, MTA Irodtud. Int., OSZK, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 36.)*
- [Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert, Misztótfalusi Kis Miklós] *Szent David kiralynak és profetanak százötven Soltari. A 'franciai Nótáknak és Verseknak módjokra Magyar Versekre fordítottak és rendeltének Szentzi Molnár Albert által, Mellyek most is kiseded formában kinyomtatattak M. Totfalusi Kis Miklós által Amstelodamban, 1686, esztendőben, A hasonmás kiadást szerk. Molnár Magda, a tipográfiai megformálás Szántó Tibor munkája, Tolnai Gábor tanulmányával, Bp., Helikon Kiadó, 1985.*
- [Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert, Misztótfalusi Kis Miklós] *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Irás. Magyar nyelvre ford. Károli Gáspár által, Magyar versekre ford. és rend. Szentzi Molnár Albert által Amsterdam 1685, nyomt. Tótfalusi Kis Miklós, Bp., Európa kiadó, 1989 [!] [1990]*
- [Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert, Misztótfalusi Kis Miklós] *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Új Testamentomban foglaltatott egész Szent Irás, Magyar nyelvre ford. Károli Gáspár által, Magyar versekre ford. és rend. Szentzi Molnár Albert által, Amsterdam 1685, nyomt. Tótfalusi Kis Miklós, Bp., Európa kiadó, 1991.*
- [Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert, Komáromi Csipkés György] *Magyar Biblia Avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Irás a Magyar Nyelven, Mellyet A Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges Summáját és részeit meg-mutató marginalis jegyzésekkel meg-világosított: Comáromi C. György S. I. M. D. és D. P. 1685 Esztendőben, (Leiden, 1718(!), Johannes Vitringa) Hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában, Debrecen, 2000, (Nemzetközi theologiai könyv, 45.)*

ÉRCNÉL MARADANDÓBB

A VIZSOLYI BIBLIA VIZSOLYI PÉLDÁNYÁNAK HASONMÁSA

BUDAPEST—VIZSOLY
MAGTÁR MŰVÉSZETI ALAPÍTVÁNY
2006.

ISBN-10: 963-06-1597-5
ISBN-13: 978-963-06-1597-6

A KÖTET A

TISZÁNINNENI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET SÁROSPATAKI GYŰJTEMÉNYEI, A
DUNAMELLÉKI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET RÁDAY GYŰJTEMÉNYE, ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
EGYÜTTMŰKÖDÉSÉVEL KÉSZÜLT.

SZERKESZTETTE
MONOK ISTVÁN, NYERGES JUDIT

MEGJELENT A

GDL GENERAL DOCUMENT LINE ZRT.
(BUDAPEST)
EUROPE EXPERTISE ET MÉDIATION DOUANIÈRE ET FISCALE
(PARIS)
FETÉV-BER KFT.
(SZÉKESFEHÉRVÁR)
PÁTRIA CONSULT ZRT.
(BUDAPEST)
DOC-SYS KFT.
(MISKOLC)

TÁMOGATÁSÁVAL.

NYOMDA: CODEX PRINT KFT.

TARTALOMJEGYZÉK

ZVARA EDINA - A BIBLIA MAGYAR NYELVEN A XV–XVII. SZÁZADBAN	- 5 -
A MAGYAR NYELVŰ BIBLIA A KÉZIRATOSSÁG KORSZAKÁBAN	- 5 -
ERASMUS ÉS A REFORMÁCIÓ SZELLEMÉBEN KELETKEZETT MAGYAR BIBLIAFORDÍTÁSOK ÉS -KIADÁSOK	- 5 -
KATOLIKUS MAGYAR BIBLIAFORDÍTÁSOK	- 10 -
A FORDÍTÁSOK SORÁN HASZNÁLT FORRÁSOK, SEGÉDKÖNYVEK	- 12 -
TOVÁBBI, A TANULMÁNYBAN NEM EMLÍTETT IRODALOM	- 17 -
A XVI–XVII. SZÁZADI MAGYAR BIBLIA-KIADÁSOK HASONMÁSAI	- 20 -
SZABÓ ANDRÁS - A VIZSOLYI BIBLIA KELETKEZÉSTÖRTÉNETE ÉS A VIZSOLYI PÉLDÁNY	- 22 -
ELŐZMÉNYEK	- 22 -
A FORDÍTÓK	- 22 -
FORRÁSOK	- 24 -
MUNKAMÓDSZER	- 25 -
NYOMDÁSZ	- 25 -
PÁRTFOGÓK	- 26 -
ELŐLJÁRÓ BESZÉD, PÉLDÁNYSZÁM, UTÓÉLET	- 27 -
A VIZSOLYI PÉLDÁNY	- 28 -
DIENES DÉNES - A BIBLIAOLVASÁS PROTESTÁNS GYAKORLATÁNAK PÉLDÁI A 17. SZÁZADBAN	- 31 -
AZ EGYÉNI KEGYESSÉGGEL TELJES, SZEMÉLYES BIBLIAOLVASÁS	- 33 -
BIBLIAOLVASÁS AZ ISKOLÁBAN	- 39 -
BIBLIAOLVASÁS A GYŰLEKEZETBEN	- 40 -
ILLUSZTRÁCIÓK	- 43 -
ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE	- 108 -